

## *A peritus synodalistól az emeritus pápáig:* XVI. Benedek és a tradicionalisták

Elégge elterjedt az Egyházon belüli és kívüli gondolkodásban az a vélekedés, amely szerint a regnáló progresszív pápával, Ferencel szemben valamiféle ellenpontnak lehetett felfogni a konzervatív XVI. Benedeket. Természetesen egy ilyen szembeállításnak van alapja: a két pápa közötti attitűdbeli, gondolkodásbeli különbségek akár így is felfoghatók, hiszen a konzervatív álláspont lehet viszonylagos. Példának okáért a jelenlegi német egyházban zajló „zsinati mozgalomhoz” képest akár maga Ferenc pápa is konzervatívnak tekinthető. Mindebből azonban nem következik az, hogy XVI. Benedek pápa – Ratzinger bíboros – bármilyen értelemben is konzervatív teológusnak lenne nevezhető.

Mindez olyannyira nincs így, hogy a fiatal Joseph Ratzinger a II. Vatikáni Zsinaton épp azoknak a progresszív (modernista) teológusoknak volt a segítője, akik a zsinati nyitást propagálták. Ratzinger ekkor peritusként, azaz szakértőként vett részt a zsinaton, meghozzá Josef Frings bíboros, kölni érsek mellett. A fiatal teológus erről az időszakról írott munkái (RATZINGER 1963) arról tanúskodnak, hogy teljes mértékben egyetértett a zsinati nyitás szellemével:

„A zsinat megnyitásokor – más, »haladó« teológusokkal együtt – attól tartott, hogy a zsinat kimerül előre gyártott határozatok elfogadásában, s végül csak egyfajta »szuperdogmatika« fog megjelenni, ez »pedig többet árt, mint használ az egyház annyira szükséges megújulásának«, hiszen megakadályoz minden további kezdeményezést. Ezt a félelmet erősítette benne a megnyitó istentisztelet barokkos pompája is. Az a »veszélyes archeologizmus jelent itt meg, amelybe a Trentói zsinat nyomán a mise liturgiája bezáródott?» (LUKÁCS 2012: 1).

De miféle „archeologizmusról” van itt szó, ami „veszélyes” lehet? Ratzinger itt nyilvánvalóan a latin nyelvű liturgiára utal, és az ún. trienti, vagyis az V. Piusz pápa-féle misére (amit a *Quo primum bulla* vezet be 1570-ben). De mitől lenne ez veszélyes? Attól, hogy ez a katolikus Egyháznak a világból való önkéntes kirekesztését jelenti.

<sup>1</sup> Tanszékvezető egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Politológia Tanszék.

„Az antimodernista álláspont, az elzárkózás, az elítélés, a védekezés magatartása helyett az egyháznak (...) új lapot kell kezdenie, és új, pozitív találkozást kezdeményeznie a saját eredetével, a testvéreivel és a mai világgal. (...) Ez a zsinat új kezdetre vált: kinőtt abból, hogy pusztán folytatja az I. Vatikáni Zsinatot; hiszen Trento és az I. Vatikánus az elzárkózást, az elhatárolódást és a biztosítást szolgálta, a mostani zsinat viszont az ott végzett teljesítmény talaján új feladat felé fordul” (LUKÁCS 2012: 1).

Lukács szerint Ratzinger örömmel fogadta, hogy a zsinat először a liturgiával foglalkozik, hiszen „a liturgia, a Szentháromság imádása az egyház szíve közepéhez tartozik”. Ám ha jobban megnézzük, a szöveg maga legalább annyira sokatmondó önmagában is, mint az előző idézetben az a szóhasználat, amely a trienti liturgia fenntartását a bezárkózás jelének tekintti, amely „veszélyes”. Ratzinger *peritus* úgy vélte, hogy az Egyház a kor kihívásaira csak úgy tud választ adni, ha nyit a világ gondolkodása felé, és megpróbálja nem azt meghatározni, hogy melyek a katolikus felekezethez való tartozás exkluzív kritériumai, hanem azt vizsgálja meg, hogy a katolikus tanítás mely elemei váltak valóban „egyetemesekké”, azaz mi az, ami a mai világgal az Egyház húsz évszázadának hagyományát összekötheti. Aki az ellenkezőjét gondolja ennek, az a múltba kapaszkodik. Sajátos módon ennek a gondolkodásnak a szimbolikus formáját a latin nyelvű trienti mise és a nemzeti nyelvű – és tartalmában is jelentősen átalakított – novus ordo konfliktusa jelenti.

„A séma nem éri be a rubrikák megváltoztatásával, hanem egy megújított ekkleziológiából indul ki, szakít »az elmúlt évszázadok hierarchologikus« beszűkülésével. Fel kell oldani »a liturgikus megmerevedést«, helyre kell állítani »az egész liturgikus ünneplés dialogikus, közösségi jellegét« (beleértve a koncelebrációt), meg kell adni az őt megillető helyet az igeliturgiának, ki kell dolgozni a szentírási olvasmányok új, gazdagabb rendjét, lehetővé kell tenni a két szín alatti áldozást. Beszámol arról is, milyen heves viták folytak a liturgia nyelvéről. Idézi Maximos melchita pátriárka hozzászólását: »a latin nyelv abszolutizálását a latin egyházban a keleti egyház teljesen abnormálisnak tartja, hiszen maga Krisztus is a kortársainak nyelvét használta. Az első eucharisztikus áldozatot is arámul, tehát a hallgatói számára érthető nyelven mutatta be...« A beszűkült latin horizont határait le kell bontani: a püspökök ne latinul gondolkozzanak, hanem katolikus módra: a latint nem szabad összekeverni a katolikussággal” (LUKÁCS 2012: 2).

Ennek a gondolkodásnak a szelleme hatja át a fiatal Ratzinger és az időközben barátjává és harcostársává váló Karl Rahner által készített, a kinyilatkoztatásról

szóló dokumentum átfogalmazott szövegét, majd az egyházzal szóló dokumentumot. Ratzinger ezekre a munkákra úgy emlékszik vissza, mint sikerekre (szerinte ezek „jó munkák” lettek). Az egyébként tökéletlen Egyháznak arra kell törekednie, hogy megőrizze örök küldetését, s ennek érdekében „le kell leplezni »százszor szentnek« kikiáltott formulák emberi és korhoz kötött voltát”. Ahogy Lukács fogalmaz: „Ha az istentisztelet valóban az egész egyház, tehát minden hívő istentiszteletévé akar válni, akkor át kell törni a latin nyelv falait, el kell hagyni belőle sok fölösleges részt, amelynek pusztán történelmi jelentősége van. Mindez nem csupán stilisztikai változtatást igényel, hanem a liturgia teológiáját kell megújítani” (LUKÁCS 2012: 3).

A FSPPX papi testvérület<sup>2</sup> (konfraternitás) véleménye alapján a liturgikus reform az alapja annak a romlásnak, amely bekövetkezett a 20. század második felétől az Egyházban. Véleményük szerint a zsinat valójában megvalósította a francia forradalom hármaskövetelését, és ezáltal megtörte a hagyományokat, ellentmondva számos korábbi határozatnak, állásfoglalásnak vagy megnyilatkozásnak. Az egyenlőség elve – állítják – az ökumenizmus eszményének hangsúlyozásával vált a régiek megtagadásává: hiszen a zsinat előtt a katolikusok azt hitték, az övék az egyedül üdvözítő vallás, ám a zsinat után már azt kellene elfogadniuk, hogy minden vallás egyaránt üdvözít, tehát a katolikus vallásnak nincs semmiféle privilégiuma. Ebből egyenesen következik a szabadság eszméjének védelme, amely minden felekezetet egyenlőnek tekint, ezáltal már nincs „egyedül üdvözítő” út Krisztus egyházán keresztül, hanem valójában bárki választhatja bármely felekezetet. Következésképp, mivel „a vallás magánügy, mindenki szabadon választhatja magának, csak az a lényeg, hogy jó ember legyen. Az államnak és a társadalomnak minden vallással szemben semlegesnek kell lennie. Ezentúl nem létezik többé katolikus állam!”<sup>3</sup>

Ratzinger és a zsinat modernistái pontosan erre törekedtek: „Az elmúlt százötven évben kevés dolog ártott annyit az egyháznak, mint a merev ragaszkodás az idejét múlt államegyházi pozícióhoz. A Krisztusban megjelenő, abszolút igazságba vetett hitet nem szabad összetéveszteni saját intézményünk abszolút evilági jogigényével” (RATZINGER 1963: 715).

<sup>2</sup> Szent X. Pius Papi Közösség (Fraternitas Sacerdotalis Sancti Pii X).

<sup>3</sup> Sz. n.: A Szent X. Pius Papi Közösség álláspontja a Summorum Pontificum motu proprio kijelentéseiről, vagyis annak tisztázása, mit szabad és mit nem egy hagyományhű katolikusnak elfogadnia e kijelentések közül. Online: [www.katolikus-honlap.hu/0807/motu.htm](http://www.katolikus-honlap.hu/0807/motu.htm)

Az ifjú peritus „forradalminak” tartja a zsinati határozatokat, a *Lumen gentium*ot pedig kiemelkedően fontosnak. Ugyanakkor az is nyilvánvaló a számára, hogy az „antimodernisták” ekkorra már kellően megszerveződtek ahhoz, hogy akadályaiává tudjanak válni a zsinati megújulás folytatásának.

Csakugyan így van ez? Az antimodernisták nem részleges engedményekre törekedtek, hanem a saját igazságuk elfogadtatására. Hiszen, mint fogalmaztak később, a francia forradalom hármasszavából az utolsó is megvalósult a zsinati gondolkodásban: a testvériség lett az új vezéreszme. Isten helyére az ember került. „(.) az Egyház új definíciója: az emberek szolgálata! – Míse mint közösségi ünnepély; Egyház mint szociális intézmény; Párbeszéd az emberekkel térítés és az igazság hirdetése helyett; Karizmatizmus, mint e tézis legmagasabb foka; A hitnek szolgálnia kell az embert; vagyis a hit az emberek spirituális boldoggá tételének szolgálatává degradálódik. A pápaság új definíciója: a pápa a globális vallási testvériség kikristályosodási pontja!”<sup>4</sup>

Ezzel szemben Ratzinger azon a véleményen volt, hogy „a skolasztikus teológia abban a formájában, ahogyan megmerevedett, már nem eszköz a korral való párbeszédben a hit átadására. A hitnek ebből a páncélból ki kell lépnie, és új nyelven, a jelen helyzet iránti nyitottsággal kell szólnia. Ugyanígy az egyházban nagyobb szabadságnak kell megnyilvánulnia” (RATZINGER 2005: 58).

Mindezekből vajon egy konzervatív teológus képe rajzolódik ki? Vagy inkább egy olyané, aki az Egyház iránti elkötelezettségéből és szeretetéből fakadóan olyan lépéseket is megtesz, amelyek valóban, leginkább a „forradalmi” jelzővel illethetők?

Az csak természetes, hogy a fiatal Ratzinger az antimodernistákat – az akkori konzervatívokat – a zsinaton és azon kívül is ellenfélnek tekintette. De vajon azok voltak-e valójában? Tény, hogy a zsinat első és második ülése között Marcel Lefebvre és Geraldo de Proença Sigaud (Diamantina, Brazília) érsekek, valamint José Maurício da Rocha, a brazíliai Bragança püspöke úgy döntött, hogy megszervezi a hasonlóan gondolkodó püspökök hivatalosabb csoportját (Coetus Internationalis Patrum).<sup>5</sup> Ám a később „tradicionalisták” néven ismertté vált irányzat csoportja a legsikeresebb pillanataiban sem számlálhatott többet

<sup>4</sup> A Szent X. Pius Papi Közösség álláspontja a *Summorum Pontificum* motu proprio kijelentéseiről vagyis annak tisztázása, mit szabad és mit nem egy hagyományhű katolikusnak elfogadnia e kijelentések közül (<http://www.katolikus-honlap.hu/0807/motu.htm>)

<sup>5</sup> Ezt a kicsiny, a zsinati folyamatra semmi veszélyt nem jelentő csoportot Amleto Cicognani bíboros-államtitkár (1883–1973) a „zsinat megosztásával” vádolta meg, és ezért feloszlatta.

250 főnél – szemben a zsinat többi 2150 résztvevőjével. Igaz, a kis szám nem feltétlenül ártalmatlan, ez ettől még lehetett volna súlyos tehertétele a zsinatnak – de a csoport összetétele sem jelentett különösebb problémát a vitákban. Egész egyszerűen nem volt sem olyan sajtója a tradicionalistáknak, amely őket segítette volna; hiába voltak olyan kiemelkedő teológusai, mint Réginald Garrigou-Lagrange OP vagy a későbbi bíboros, Pietro Parente. Nem voltak mellettük, akik képesek lettek volna felvenni a versenyt a Nouvelle Théologie képviselőivel, a fénypontján lévő domonkos Yves Congarral, a jezsuita Henri de Lubackal vagy Hans Urs von Balthasarral – nem volt lehetőség a vitára. A konzervatívok annak idején elérték, hogy XII. Pius pápa elmarasztalta őket a *Humani generis* kezdetű enciklikájában (1950-ben), most azonban XXIII. János pápa a főbb képviselőit zsinati teológusnak hívta meg (később többüket bíborosi rangra is emelte). A tradicionalisták legnagyobb tehertétele azonban minden bizonnyal a kulturális kontextusok különbözőségéből fakadt: a csoport kezdeményezte egy olyan dokumentum megalkotását, amely a kommunizmust nyíltan elítéli, ám ehhez a 2400 zsinati atya közül csak 435-nek a támogatását sikerült megszerezniük (WILDE 2004: 589). Ez jól mutatja, hogy a Kúria és a zsinat között alapvető nézetkülönbségek húzódtak: előbbi konzervatív többségű volt, míg a másik dominánsan modernitáspárti, és az Egyháznak tekintettel kellett lennie erre a többségre.

Az aránytalan erők összezsapásának eme vitájában Ratzinger a győzelemre ítélt oldalon állt, ugyanakkor ahogy haladt előre életpályáján, úgy vált egyre toleránsabbá a legyőzött ellenféllel szemben.

A zsinat ugyanis látszólag leszámolt a tradicionalistákkal, vagy legalábbis ezt gondolhatta a felületes szemlélő. Marcel Lefebvre érsek 1970-ben, megszerezve a genfi, lausanne-i és fribourgi püspök, François Charrière jóváhagyását, nemzetközi szemináriumot létesített a svájci Ecône falucskában. A X. Pius Papi Testvériség (latinul *Fraternitas Sacerdotalis Sancti Pii X*, rövidítése FSSPX, a köznyelvben gyakran Pius Testvériség vagy Pius Testvérek) a katolikus tradicionalisták papi szövetsége. 1970-ben alapította Marcel Lefebvre érsek, hogy elsősorban a római katolikus papok képzésének szentelje magát. A papok számának növekedésével a Testvériség világszerte lelkipásztori központokat hozott létre, amelyeket priorátusoknak nevez. Mindegyik központban több pap él közösségben, és onnan szolgálja a híveket a perjelség kápolnáiban, vagy tanít a testvériséghez tartozó iskolákban. Az 1962-es, tehát az V. Pius-féle trienti liturgiát használják. A Papi Testvériség a római katolikus egyház részének tekinti magát, de elutasítja a II. Vatikáni Zsinatot (1962–1965), különösen annak tanításait

az ökumenizmusról, a vallásszabadságról, a püspökök kollegialitásáról, az egyháznak a nem keresztény vallásokhoz való viszonyáról (*Nostra Aetate* nyilatkozat) és a zsinat utasítására végrehajtott liturgikus reformról, azzal az indokkal, hogy ezek a zsinati tanítások „modernista” tanítások, és szakítást jelentenek az egyház eddigi tanításával. A papság megújítására és a – meggyőződésük szerint – hiteles katolikus tanítás terjesztésére és helyreállítására törekszik.

1975 óta a Testvériségnek nincs rendezett kánoni státusza a római katolikus egyházban,<sup>6</sup> és intézményei (mint például szemináriumok, papneveldek és kápolnák) a Római Kúria egyházi hatóságainak vagy az adott egyházmegye püspökeinek engedélye és ellenőrzése nélkül működnek. 1988-ban Lefebvre püspökké szentelte a Testvériség tagjait, Richard Williamsont, Alfonso de Galarretát, Bernard Tissier de Mallerais-t és Bernard Fellayt, miután nem sokkal korábban egy tető alá hozott megállapodás a római hatóságokkal a kánoni rendezésre megíúsult. Ebben a rendezésben döntő szerepet játszott Ratzinger bíboros.

A konfliktus sikeres rendezése karnyújtásnyi távolságba került akkor, amikor 1988. május 5-én Lefebvre érsek és Ratzinger bíboros aláírták róla a megállapodást. A dokumentum visszaható hatállyal rendezte a Testvériség tagjai által kiszolgáltatott szentségek helyzetét, érvényesnek nyilvánítva azokat, valamint rendelkezett a pap- és püspökszentelések kérdéséről is.<sup>7</sup> A Testvériség ekkorra már előkészítette a püspökszentelést, amelyet évek óta (1984) jeleztek a Szentszék felé, és mindaddig csak az esemény elhalasztását kérték, ahogyan 1988 májusában is. Ez volt az a pont, ahol az idős (ekkor már 83 éves) érsek már nem akart visszakozni, hiszen minden további halasztás növelte volna a Testvériség további fejlődésének és működésének kockázatát. Mivel a két félnek nem sikerült megegyeznie az elviekben Róma részéről jóváhagyott, ám a konkrét személyekre vonatkozó szentszéki jóváhagyást meg nem szerzett esetekben, a Lefebvre által adott határidő lejártával a Testvériség a megállapodás szellemében, de Róma jóváhagyása nélkül bonyolította le az eseményt.

<sup>6</sup> Az illetékes püspök, msgr. Pierre Mamie felmondta az elődje által biztosított pia unio státust. Lefebvre fellebbezett ez ellen az Apostoli Szigatúránál, de hiába. A Testvériség azzal érvelt, hogy a státusuk megváltoztatása a kánonjogi törvényekbe ütközik, de ezzel csak VI. Pál nyilvános és név szerinti dorgálását érték el (1976. május 24-én). Ezt követően került sor az első papszentelésekre 1976. június 29-én. Erre a Szentszék az akkor hatályos Codex Iuris Canonici 2373-as kánonja alapján egy évre eltiltotta az érseket a további szentelésektől, a felszenteltek számára pedig megtiltotta felszentelésükből következő jogaik gyakorlását. Ez ellen Lefebvre tiltakozott, ám válaszképpen a pápa Lefebvre határozatlan időre történő *a divinis* felfüggesztéséről döntött.

<sup>7</sup> Lásd a Testvériség honlapján: <https://fsspx.org/en/protocol-agreement-may-5-1988>

Lefebvre püspökszentelésére válaszképpen II. János Pál pápa kibocsátotta *Ecclesia Dei* kezdetű motu proprioját, amelyben ugyan elítélte az engedély nélküli püspökszenteléseket, ám a feszültség enyhítése érdekében lehetővé tette a trienti liturgia használatát. Egyben létrehozta azt a pápai bizottságot (Pontificia Commissio Ecclesia Dei), amely ennek a kérdésnek a megoldásán dolgozott:

„Figyelembe véve az ebben a dokumentumban jelzett probléma fontosságát és bonyolultságát, apostoli tekintélyemnél fogva a következőket rendelem el: a) Egy olyan bizottság alakul, melynek feladata a püspökökkel, a Római Kúriával és az érintett csoportokkal való együttműködés, azzal a céllal, hogy elősegítsék azon papi csoportok, szeminaristák, szerzetesközösségek és egyének teljes közösségét az Egyházzal, akik mindeddig különféle módon a Msgr. Lefebvre által alapított közösséghez tartoztak, és akik egységben akarnak maradni Péter utódjával a Katolikus Egyházban, miközben megtartják lelki és liturgikus hagyományait, annak az egyetértésnek fényében, melyet Ratzinger bíboros és Msgr. Lefebvre május 5-én írtak alá...” (ED).

A „kiközösítés megállapítása” nem egy tévedhetetlen dogma, hanem egy fegyelmi döntés. XVI. Benedek pápa a négy püspök kiközösítését 2009-ben visszavonta. Lefebvre érsek szándékaiban, gondolkodásmódjában mindig hű maradt Rómához, a kiközösítéssel kapcsolatban mindig a kényszerhelyzetre hivatkozott, és nem tekintette a kiközösítést érvényesnek.

1995-ben ismét történt egy kísérlet a helyzet megoldására, ekkor Lefebvre már négy éve elhunyt. Az *Ecclesia Dei* bizottság, amelyet továbbra is Ratzinger vezetett, reagált a SSPX megkeresésére. Ratzinger nevében msgr. Camille Perl válaszolt a rendezést célzó megkeresésre.

„Tisztában vagyunk azzal, hogy [egyházmegyékben] nincs engedélyezve az 1962-es Római Misekönyv szerinti szentmise celebrálása, és megértjük az Ön azon óhaját, hogy a hagyományos misén segédkezzen. Elismerjük továbbá az Ön őszinte vágyát, hogy teljes közösségben maradjon Péter utódjával és az Egyház neki alávetett tagjaival, amely vágy nyilvánvalóan arra készítette Önt, hogy megírja ezt a levelet. Ahhoz, hogy válaszolhassunk kérdéseire, el kell magyaráznunk az Egyház jelenlegi értékelését a Szent X. Pius Társulat helyzetéről.

1. A Szent X. Pius Társulat papjainak felszentelésének érvényességéhez nem fér kétség, azonban fel vannak függesztve a divinis, azaz az Egyház tiltja őket rendjeik gyakorlásától tiltott felszentelésük miatt.

2. Az általuk celebrált szentmisék is érvényesek, de erkölcsileg tiltottnak tekintik, hogy a hívek részt vegyenek ezeken a szentmiséken, kivéve, ha

fizikailag vagy erkölcsileg akadályoztatva vannak abban, hogy egy jóhiszemű katolikus pap által celebrált szentmisén vegyenek részt (vö. Kánonjogi Kódex, 844.2. kánon). Az a tény, hogy nem tudnak az úgynevezett »tridenti« mise celebrálásában asszisztálni, nem tekinthető elegendő indoknak az ilyen miséken való részvételhez.

3. Bár igaz, hogy a Szent X. Pius Társulat kápolnáiban a misén és a szentégeken való részvétel önmagában nem jelent »formális csatlakozást a skizmához«, ez a csatlakozás egy idő után létrejöhet, mivel az ember lassan magába szívja azt a mentalitást, amely elválik a Legfelsőbb Pontifex tanítóhivatalától. Peter R. Scott atya, a Társaság egyesült államokbeli kerületi elöljárója nyilvánosan kijelentette, hogy sajnálja »azok 'liberalizmusát' akik nem hajlandók elítélni az új misét, mint ami teljesen sérti Istent, vagy a posztkoncilliáris egyház vallásszabadságát és ökumenizmusát«. Egy ilyen hozzáállással a Szent X. Pius Társaság ténylegesen arra törekszik, hogy saját ortodoxia kánonokat állítson fel, és ezáltal elszakadjon a Legfelsőbb Pontifex tanítóhivatalától. A 751. kánon szerint az ilyen »a római pápának való alávetettség vagy az egyház neki alávetett tagjainak közösségének megtagadása« skizmát jelent. Ezért nem tudjuk ösztönözni a Szent X. Pius Társulat égisze alatt végzett miséken, szentégeken vagy más szertartásokon való részvételt.”

Bernard Fellay, a Testvériség akkori vezetője szerint 2000-ben Darío Castril-lón Hoyos bíboros, aki abban az évben lett a Bizottság elnöke, megkereste az SSPX püspökeit a kapcsolatok rendezése ügyében, és közölte velük, hogy a pápa kész területi korlátozások nélküli személyes prelatúrát adni nekik – ugyanazt a kánoni struktúrát, amelyet az Opus Dei élvez. Ezt azonban a Testvériség nem fogadta el.

A helyzet tehát a két fél meg-megújuló kísérletei ellenére rendezetlen maradt, egészen Ratzinger bíboros pápává választásáig. A trónra lépő új főpásztor mindenekelőtt a Testvériségből kiszakadt közösségek helyzetét igyekezett rendezni – ahol ez lehetséges volt.<sup>8</sup>

Legjelentősebb döntése kétségkívül a *Summorum Pontificium* kezdetű motu proprioja volt (2007. július 7-én), amelyben lehetővé tette a latin nyelvű, „régí rítusú” liturgia szerinti szentmiséket.<sup>9</sup> Ugyanígy 2007-ben az Ecclesia

<sup>8</sup> Az FSSP mellett az Institut du Bon-Pasteur (IBP) képviselőivel már 2006-ban megállapodott, míg az 1988-ban kivált Filii Sanctissimi Redemptoris (FSSR) vezetőivel 2008-ban sikerült meg-egyezni.

<sup>9</sup> „I. cikkely. A VI. Pál pápa által közzétett Római Misekönyv a latin szertartású katolikus Egyház »lex orandi«-jának rendes kifejeződése. A Szent V. Pius által közzétett és Boldog XXIII. János által



Dei Bizottság jogkörét kibővítette, majd 2009-ben úgy rendelkezett, hogy a bizottság vezetője ex officio a Hittani Kongregáció mindenkori feje legyen. A Bizottságot – állítólag a Testvériség kérésére – 2019-ben szüntette meg az új pápa, Ferenc.

A katolikus egyházi törvények szerint illegális felszentelések az összes érintett kiátkozásához vezettek – a *Latae sententiae excommunicatio* azonban csak a személyekre, nem az egész szervezetre vonatkozott. A négy püspök kiátkozását XVI. Benedek pápa 2009. január 21-én feloldotta, ami egy rövid életű tárgyalási és közeledési folyamat kezdetét jelentette, amelynek a Testvériség teljes reintegrációját kellett volna lehetővé tennie, és amely 2011-ben a pápa messzesemő engedményei és Fellay akkori generális főnök jóváhagyása ellenére a Testvériség kulcsfontosságú tagjainak és támogatói körének elutasítása miatt megghiúsult. Azóta az egyesülési törekvések stagnálnak, és a Testvériség kánoni helyzete a hivatalos egyház álláspontja szerint továbbra is a *status quo ante*, a skizma és a hallgatólagos elfogadás közötti szürkezónában van. Az Ecclesia Dei Pápai Bizottság fentebb idézett 1995-ös levele szerint „nincs kétség a Szent X. Pius

---

újra kiadott Római Miskönyv pedig úgy tekintendő, mint az Egyház ugyanezen »lex orandi«-jának rendkívüli kifejeződése, és tiszteletreméltó és régi használata következtében kellő tiszteletben kell tartani. Az Egyház »lex orandi«-jának e két kifejeződése a legkevésbé sem vezet az Egyház »lex credendi«-jének megoszlására; ugyanis az egyetlen római szertartás két szokását képviselik. Éppen ezért a Római Miskönyv Boldog XXIII. János által kiadott és soha be nem tiltott editio typicája szerinti Szentmisét mint az Egyház liturgiájának rendkívüli formáját szabad ünnepleni. A korábbi feltételeket, melyeket a »Quattuor abhinc annos« és »Ecclesia Dei« kezdetű dokumentumok e Miskönyv használatához megszabtak, a következőkre változtatjuk:

2. cikkely. A nép részvétele nélkül ünnevelt szentmisénél bármely latin szertartású katolikus pap, akár egyházmegyes, akár szerzetes, használhatja a Boldog XXIII. János által 1962-ben kiadott, vagy a VI. Pál pápa által 1970-ben közzétett Római Miskönyvet, mégpedig bármelyik napon, kivéve a Szent Háromnapot (Nagycsütörtök, Nagypéntek, Nagyszombat). A bármely miskönyv szerinti miséhez a papnak sem az Apostoli Szentszéktől, sem saját Ordináriusától semmiféle engedélyre nincsen szüksége.

3. cikkely. Ha az Istennek szentelt élet intézményei, vagy az Apostoli élet társaságai, akár pápai, akár egyházmegyei jogúak, saját kápolnájukban konventmiséjüket, azaz közösségi miséjüket az 1962-ben közzétett Miskönyv szerint akarják végezni, megtehetik. Ha egyes közösségek vagy az egész intézmény, illetve Társaság a szentmisét gyakran, többnyire vagy huzamosan így kívánja végezni, az ügyet a felettes előjárók a jog szabályai, a törvények és statutumok előírásai szerint döntsék el.” Online: [www.vatican.va/content/benedict-xvi/hu/motu\\_proprio/documents/hf\\_ben-xvi\\_motu\\_proprio\\_20070707\\_summorum-pontificum.html](http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/hu/motu_proprio/documents/hf_ben-xvi_motu_proprio_20070707_summorum-pontificum.html)

Társulat papjai felszentelésének érvényességét illetően, azonban fel vannak függesztve a divinis.”<sup>10</sup>

A megegyezés azonban a Testvériség számára is sürgető lenne, mivel működésüket jogi és anyagi szempontból éppúgy érinti ez a rendezetlen állapot, mint a saját belső fejlődését. Az évek során a Testvériségből több alkalommal szakadtak ki csoportok, amelyek sedepriationista, de akár sedevacantista álláspontra is helyezkedtek,<sup>11</sup> elítélve a Szentszékkel szemben kompromisszumokat kereső vezetőket. Ezek a kiválások éppúgy nem segítették a Testvériséget, mint egyes tagjainak meggondolatlan nyilatkozatai.<sup>12</sup> Ennek ellenére a tradicionalista Testvériség jelentős növekedésnek indult: 2020-ban 680 papja mellett hat szemináriumában összesen 217 kispap tanult.

A tradicionalisták legerősebb közössége tehát folyamatosan tükröt tart a zsinati örökséget vállaló, esetenként azt túldimenzionáló egyházi közösségeknek és vezetőiknek, felvetve azt a kérdést, hogy a zsinat beváltotta-e a hozzá fűzött reményeket?

<sup>10</sup> Online: <https://web.archive.org/web/20170201193811/www.ewtn.com/library/CURIA/CEDS/SPX.HTM>

<sup>11</sup> Az egyik első kiválás a Robert McKenna OP által vezetett csoportosulás volt, amely 1975-ben jött létre, és az Egyesült Államokban Orthodox Roman Catholic Movement (ORCM) néven azóta is létező sedepriationista közösség. Az 1983-ban alapított Szent V. Pius Társaság (SSPV) nyíltan sedevacantista álláspontot képviselve azután jött létre, hogy négy tagjukat Lefebvre kiközösítette. A hozzájuk csatlakozó öt másik pappal együtt a Kilencek elutasították Lefebvre utasítását, amely az SSPV és a Szentszék közötti megállapodás részeként kötelezte a tagokat az 1962-es liturgia elfogadására. Érvelésük szerint 1958, azaz XII. Piusz pápa halála óta Szent Péter trónján nem ül legitim pápa, így a pápai trón üres (sedevacantismus), következésképp a VI. Pál által hozott valamennyi rendelkezés érvénytelen. Ezzel szemben amikor 1985-ben a Testvériség négy olasz papja elhagyta a közösséget és megalapította az Istituto Mater Boni Consilii (IMBC), azt a nézetet fogadták el, hogy a pápa érvényes megválasztását nem tagadják, de fenntartják, hogy a pápa mindaddig nem gyakorolhatja tanítói hatalmát, amíg nem érvényteleníti a zsinat téves határozatait (Michel-Louis Guérard des Lauriers kiközösített püspök és volt lateráni teológiaprofesszor tézise szerint VI. Pál csak materiális értelemben volt pápa, nem lényegét tekintve). A Fraternitas Sacerdotalis Sancti Petrit (FSSP) 1988. július 18-án alapította meg a svájci Hauterive apátságban tizenkét pap és húsz szeminarista Josef Bisig vezetésével, akik korábban mindannyian a Testvériséghez tartoztak; ám nem voltak hajlandók követni a Társaságot a Rómától való távolodás folyamatában. Az FSSP egy rendezett kánoni jogállású testvérület, amelynek székhelye a svájci Fribourgbán található.

<sup>12</sup> Különösen az az interjú, amelyet 2009 januárjában az időközben kiutasított püspök és holokauszttagadó Richard Williamson adott, okozott komoly fejfájást XVI. Benedek pápa számára, mivel nem sokkal azután került nyilvánosságra, hogy a pápa feloldotta a kiátkozását, és a sajtóban ez a megnyilatkozás olyan felháborodást váltott ki, amely épp a jószándékú Szentatyára hullott vissza.

„A zsinat óta eltelt időszakban nagy erőfeszítéseket tapasztalunk az egyház részéről annak érdekében, hogy ez a II. Vatikáni Zsinat által létrehozott novum [új dolog] megfelelően áthassa Isten népe egyes közösségeinek gondolkodását és magatartását. Ezzel az erőfeszítéssel párhuzamosan azonban megjelentek olyan tendenciák, amelyek bizonyos nehézségeket okoznak a zsinat gyakorlatba ültetésében. Az egyik ilyen tendenciát a változások iránti vágy jellemzi, amelyek nem mindig vannak összhangban a II. Vatikáni Zsinat tanításával és szellemével, még akkor sem, ha a zsinatra akarnak hivatkozni. Ezek a változások azt állítják, hogy a haladást fejezik ki, és ezért ez az irányzat a »progresszívizmus« nevet kapta. Ebben az esetben a haladás a jövő felé való törekvésben áll, amely szakít a múlttal, anélkül, hogy figyelembe venné a Hagyomány funkcióját, amely alapvető fontosságú az Egyház küldetésében, hogy az Egyház folytassa azt az Igazságot, amelyet Krisztus Urunk és az apostolok adtak át neki, és amelyet a tanítóhivatal szorgalmasan őriz» – írta II. János Pál pápa Ratzinger bíborosnak 1988. április 8-án küldött levelében (II János Pál 1988b).

A szent életű egyházfő ebben az írásában valójában kétfrontos küzdelmet hirdetett meg: nyilvánosan elismerte és egyben bírálta a tradicionalistákat – de a progresszív irányzatot is, azt állítva, hogy utóbbiakat csak a jövő, míg előbbieket csak a múlt foglalkoztatja, holott az Egyház a Múlt hagyományaiból építi a Jövőt. Ez a kettős szorítás mindenképpen állásfoglalásra készítette a mindenkori Kúriát és a különböző pápákat. II. János Pál pápa helyesen látta, hogy a két szélsőség között kell egyensúlyoznia az európaiból valódi világegyházzá vált Egyházat, de nem sikerült megfelelő stratégiát kidolgoznia arra nézve, hogy a progresszívek további radikalizálódásával szemben hogyan lehetne eredményesen fellépni. Mert a két szélsőség nem egyensúlyozta ki egymást: a kettőnek egész más a társadalmi megítélése, kontextusa és ebből következően politikai ereje az Egyházban.

Joseph Ratzinger ezt ismerte fel, és ezért történt az, hogy progresszív múltja ellenére már bíborosként is, a Hittani Kongregáció vezetőjeként is, de legfőképp mint XVI. Benedek pápa igyekezett minden módon fékezni a progresszív szárnyat, keresve a megegyezést a tradicionalistákkal. Hiszen már ő maga megélte a „teológiai forradalom” eltorzulását.

A II. Vatikáni Zsinat utáni diadalmas időszakban a Nouvelle Théologie hamarosan két táborra szakadt. A progresszív Edward Schillebeeckx, Hans Küng, Karl Rahner, Yves Congar és Marie-Dominique Chenu 1965-ben megalapította a *Concilium* nevű teológiai folyóiratot, míg a mérsékeltabb Henri de Lubac, Von

Balthasar, Jean Daniélou és mások 1972-ben a *Communio* című lapot. Utóbbinak alapítói között találjuk Joseph Ratzingert is.

1970-ben megjelent Hans Küngnek, a radikális progresszívek képviselőjének *Unfehlbar?* (Tévedhetetlen?) című könyve, amely általában a pápaság, különösen pedig a pápai tévedhetetlenség kritikája volt. A könyv óriási vitát váltott ki. A különbségek a „girondista” *Communio*-pártiak és a „jakobinus” *Concilio*-pártiak között egyre nőtt. Kilenc évvel a botrányos könyv megjelenése után a fokozódó bírálat egyik kifejezése volt az 1989. január 25-én közzétett ún. „Kölni nyilatkozat”, amelyet 163 nyugatnémet, svájci, osztrák, luxemburgi és holland teológianár írt alá. Az aláírók a Római Kúria (a pápa és a kongregációk) működését (püspökök kinevezése, nunciusok szerepe), továbbá azt a gyakorlatot bírálták, hogy a Hittani Kongregáció következetesen visszavonta vagy megtagadta a kánoni megbízatást olyan teológiai tanároktól, akik a hit és az erkölcs kérdéseiben nem mindenben igazodnak a „római” teológiához (ez történt éppenséggel Künggel is, az egykori tübingeni professzorral). De a nyilatkozat főleg a születésszabályozásról szóló pápai enciklika, a *Humanae vitae* tanítását bírálta. A nyilatkozat tengeri kigyója tovább gyűrűzött: francia, valamint francia nyelvű belga és svájci teológusok (157-en) levelet intéztek Ratzinger bíboroshoz mint a Hittani Kongregáció prefektusához, és szolidaritást vállaltak a Kölni nyilatkozatot aláíró teológus kollégákkal.

A progresszívek (Küng, Schillebeecx és mások) tanítványa volt a perui Gustavo Gutiérrez, a felszabadítás teológiájának kidolgozója. A marxista osztályharcot és a freudi pszichológiát is felhasználó teológiai irányzat (amely számos ponton ellenkezett a hivatalos egyházi tanítással II. János Pál pápa hosszú pápasága alatt) széles körű támogatásnak örvendett a latin-amerikai katolikus egyházi miliókben, és fokozottan teret nyert az Egyházon belül is. Ferenc pápa maga is levélben köszöntötte Gutiérreznek annak 90. születésnapján, és megköszönte neki „teológiai szolgálatait” és a szegények iránti elkötelezettségét. Ez szöges ellentétben állt a korábbi egyházvezetés hozzáállásával, akik mind Gutiérreznek, mind a hozzá hasonlóan ismert brazil Leonardo Boffot kritikusan kezelték.

A katolikus egyházi hatóságok nem tartották elfogadhatónak Boff nézeteit az egyház vezetéséről. A felszabadítási teológia támogatásában azt is látták, hogy „mindent átpolitizált”, és szemrehányást tettek neki a marxizmus felé való közelségéért. 1985-ben a Hittani Kongregáció, amelyet akkoriban Joseph Ratzinger bíboros (a későbbi XVI. Benedek pápa) irányított, egy évre elhallgattatta őt az *Egyház: karizma és hatalom* című könyve miatt. Boff ezért később „vallási terrorizmussal” vádolta Ratzingert.

1992-ben Róma ismét arra készült, hogy elhallgattassa Boffot, ezúttal azért, hogy megakadályozza a Rio de Janeiró-i *Eco-92 Earth Summit* nevű rendezvényen való részvételét. Boff erre azzal válaszolt, hogy kilépett a ferences rendből, és a papi szolgálatot is elhagyta. Csatlakozott a katolikus tudósok nemzetközi csoportjához, akik 2012-ben, a zsinat lezárásának 50. évfordulója alkalmából kiadták a katolikus egyház tekintélyének reformjáról szóló jubileumi nyilatkozatukat.<sup>13</sup> Ez a nyilatkozat az alábbi hét pontot tartalmazta:

1. A pápaság szerepét a II. Vatikáni Zsinattal összhangban újra kell definiálni, hogy ne akadályozza az egyházon belül mások hatalomgyakorlását.
2. A püspököknek nagyobb autonómiát kell biztosítani, mind egyházmegegyeik lelkipásztoraiként, mind a nemzeti püspöki konferenciák tagjaiként.
3. A püspökök központi zsinatának részt kell vennie az általános egyházpolitika meghatározásában, a pápával együtt és a pápa mellett.
4. A laikusoknak aktívan részt kell venniük az egyházkormányzásban a lelkipásztori tanácsok révén minden szinten.
5. A püspököket és más egyházi vezetőket, amennyire lehetséges, helyi szinten és demokratikusabban kellene megválasztani. A Vatikáni Zsinat ajánlotta a demokráciát a politikában. Következésképpen – állítják – ez vonatkozik a püspökök kiválasztására is (ráadásul a püspökök megválasztása az ősegyházi időkben is helyi és demokratikus volt).
6. A Római Kúriát meg kell reformálni.
7. A Hittani Kongregációnak független, szakmai tanácsadókat kell alkalmaznia. Ez azt jelenti, hogy ezután megvédi a tudományos kutatás és véleménynyilvánítás szabadságát, ahelyett, hogy elnyomná azt.

A felsorolt pontokat aláíró 200 teológus és pap véleménye tehát az évszázadok alatt kialakult egyházkormányzati modell teljes felrúgását és a világegyház egységének intézményi feltételeinek eltörlését vázolta fel. Ezzel Ratzinger/Benedek természetesen teológiai nézeteiből következően nem értett, helyzetéből fakadóan pedig nem is érthetett egyet. Meglepő-e, hogy ezt követően az Egyház minden

<sup>13</sup> A Nyilatkozat kezdeményezője egy Johannes Wijngaard nevű, a papi szolgálatát 1998-ban felhagyó, majd laicizált klerikus, aki ezt követően megnősült, és a nők pappá szentelésének ügyét propagáló aktivistaként és civil kutatóként tevékenykedik az általa alapított (és meglepő módon önmagáról elnevezett) nagy-britanniai Wijngaard Institute for Catholic Research nevű intézetben. Számos teológiai tárgyú publikációja mellett Wijngaard kérte 2016-ban Ferenc pápától a női diakonátus bevezetésének engedélyezését, valamint a fogamzásgátlók használatának engedélyezése ügyében is számos esetben állást foglalt.

eszközével igyekezett az egyre kontrollálhatatlanabbul radikalizálódó csoportokkal szemben fellépni? II. János Pálnak még volt legitimációja arra, hogy a kommunizmus áldozatai nevében minden egalitárius ideológia megjelenését elutasítsa, és ezzel a felszabadítás teológiáját bizonyos mértékig visszaszorítsa, de utódjának már sokkal nehezebb dolga volt. Benedeknek mint a mérsékelt Nouvelle Théologie képviselőjének nem volt elegendő személyes varázsa ahhoz, hogy korlátozza az újabb irányzatok megjelenését. Ráadásul helyzetéből fakadóan (a Hittani Kongregáció prefektusaként) a kialakult konszenzus védelmezőjeként lépett fel és vált ellenfelévé a minden oldali elhajlóknak. Ezt a tradicionalisták természetesnek vették, hiszen eleve nem egy oldalról indultak – ám a progresszívek az establishment részévé vált egykori reformert látták benne, akivel szemben (mint a forradalmakban általában) nincs irgalom.

Amikor 2013-ban, mindössze alig több mint hétvényi pontifikátusa után, megromlott egészségi állapotára hivatkozva XVI. Benedek bejelentette lemondását, valójában a kétfrontos küzdelem sikertelenségét ismerte be, és azt az igazságot, amely szerint az ellenségeivel még csak-csak megbirkózik az ember, de a szövetségeseivel aligha. Mindezt csak alátámasztja a lemondása utáni élete, amelynek során tartózkodott mindenféle véleménynyilvánítástól. Ám a Robert Sarah bíborossal közösen jegyzett könyve (SARAH – XVI. Benedek 2020) egyfajta állásfoglalásnak is felfogható volt a konzervatív guineai bíboros, az Istentiszteleti és Szentségi Kongregáció nyugalmazott prefektusa mellett. Halála után megjelent *Testamentuma* utolsó bekezdése is egyfajta állásfoglalás a teológiai divatok ellen:

„Immár hatvan éve kísérem a Teológia útját, különös tekintettel a biblikus tudományokra és a nemzedékváltások során olyan megingathatatlanak tűnő tételek összeomlását láttam, amelyek pusztá hipotézisnek bizonyultak: a liberális nemzedék (Harnack, Jülicher stb.), az egzisztencialista nemzedék (Bultmann stb.) és a marxista nemzedék. Láttam és látom, hogy a hit észszerűsége miként emelkedett ki és emelkedik ki ma is újra a hipotézisek szövevényéből. Jézus Krisztus valóban az út, az igazság és az élet – és az Egyház, annak minden elégtelenségeivel együtt – valóban az Ő Teste” (P. VÉRTESALJAI 2023).

Ha tetszik, tehát ez a bíráló hangnem a progresszív irányzatokkal kapcsolatosan, és a tradicionalisták bírálatának teljes mellőzése is egyfajta vélemény. A véleménynyilvánítás jelentőségét az csak erősíti, hogy mindezt pápasága második évében, 2006. augusztus 26-án, 79 éves korában írta, és 16 évvel később bekövetkezett haláláig így gondolta, azaz véleményét nem másította meg.

Amennyiben mérleget akarunk vonni a 2022. december 31-én elhunyt emeritus pápának a tradicionalistákkal való kapcsolatában, úgy azt kell mondanunk, hogy az egykor a megújuló Egyházért küzdő, az új teológiai irányzatok egyik kiemelkedő képviselőjeként indult Joseph Ratzinger az egyházkormányzat egyre növekvő felelősségének súlya alatt felismerte, hogy a tradicionalista csoportokkal való ki-, illetve megegyezés az Egyház egysége szempontjából kiemelkedően fontos. Az a politika, amelyet az SSPX irányában mutatott, az egyházi appeasement politikája volt, ám nem bizonyult sikeresnek. Akármennyire is korán kezdett hozzá a hidépítéshez Róma és Ecône között, nem sikerült időben tető alá hozni egy megállapodást. Ez tragikusnak bizonyult, mivel időközben a progresszió által áthatott egyházi közvélemény a zsinati elvek bírálatában egyre inkább önmaga legitimációjának aláásását látta. A német „zsinati út” a radikális Nouvelle Théologie mozgalmává nőtte ki magát, amely elszakadva nemcsak a hívők közösségének támogatásától (a Marx bíboros által vezetett mozgalom pasztorációs következményei Németországban a Merkel-korszak politikai következményeire emlékeztetnek),<sup>14</sup> de Rómával is szembefordulva követeli az újabb és újabb vívmányokat.<sup>15</sup> Joseph Ratzinger – „Bruder Joseph”, II. Szent János Pál pápa legközelibb munkatársa – nem tudta sem megnyerni a tradicionalistákat, sem megfékezni a radikális progressziót. Azzal, hogy az egyik felé engedményeket tett, csak még inkább erodálta hitelét a másik oldal számára. Visszatérve tehát a nyitó kérdésre – vajon konzervatívnak mondható-e az elhunyt pápa – stricto sensu azt kell válaszolnunk, hogy nem volt az, de élete második felében a bekövetkező változások miatt az ő következetes ragaszkodása saját teológiai nézetrendszeréhez azt eredményezte, hogy sokan annak tartották.

<sup>14</sup> A katolikus közösség Németországban 1991 óta folyamatosan hanyatlik – ekkor még a lakosság 35,1 százaléka tartozott ehhez a felekezethez (mintegy 28,2 millió hívő), 2018-ra ez az arány 27,7 százalékra és 23 millió főre csökkent. A „zsinati út” meghirdetése azonban nemhogy fékezte volna a hanyatlást, de felerősítette: mindösszesen két esztendő alatt egymillió fölül csökkent a katolikus hívek száma! Források: [https://web.archive.org/web/20150223145447/www.dbk.de/fileadmin/redaktion/Zahlen%20und%20Fakten/Kirchliche%20Statistik/Bevoelkerung%20und%20Katholiken%20BRD/2013-Tabelle-Bevoelkerung-Katholiken\\_1950-2013.pdf](https://web.archive.org/web/20150223145447/www.dbk.de/fileadmin/redaktion/Zahlen%20und%20Fakten/Kirchliche%20Statistik/Bevoelkerung%20und%20Katholiken%20BRD/2013-Tabelle-Bevoelkerung-Katholiken_1950-2013.pdf) és [www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse\\_downloads/presse\\_2022/2022-101a-Kirchenstatistik-2021\\_Flyer.pdf](http://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/presse_2022/2022-101a-Kirchenstatistik-2021_Flyer.pdf) – mindkettő a Német Püspöki Konferencia kiadványa.

<sup>15</sup> Egyelőre ez a követelés nem érte el a célját: 2022. július 21-én Pietro Parolin bíboros államtitkár, Marc Ouellet bíboros, a Püspöki Kongregáció prefektusa és Luis Ladaria Ferrer bíboros, a Hittani Kongregáció prefektusa Őszentsége, Ferenc pápa véleményét képviselve.

Nem ő változott – a hozzá viszonyított Egyház változott, és ebben a változásban ő szükségszerűen arra az oldalra került, amelyen annak idején éppen vele szemben Alfredo Ottaviani bíboros, a zsinati ellenzék vezéregyénisége állt.<sup>16</sup>

## Irodalomjegyzék

- II. János Pál (1988a): *Ecclesia Dei*. Online: [www.vatican.va/roman\\_curia/pontifical\\_commissions/ecclsdei/documents/hf\\_jp-ii\\_motu-proprio\\_02071988\\_ecclesia-dei\\_en.html](http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_commissions/ecclsdei/documents/hf_jp-ii_motu-proprio_02071988_ecclesia-dei_en.html)
- II. János Pál (1988b): *II. János Pál pápa levele Ratzinger bíborshoz*. Online: <https://fsspx.org/en/letter-pope-john-paul-ii-cardinal-ratzinger>
- LUKÁCS László (2010): Peritusból pápa. A II. Vatikáni zsinat és Joseph Ratzinger. *Vigilia*, 77(10), 722–730. Online: [http://real.mtak.hu/24214/1/Lukacs\\_Laszlo\\_Vigilia\\_2012\\_10\\_u.pdf](http://real.mtak.hu/24214/1/Lukacs_Laszlo_Vigilia_2012_10_u.pdf)
- P. VÉRTESALJAI László SJ (2023): XVI. Benedek emeritus pápa lelki végrendelete 2006-ból: Maradjatok állhatatosak a hitben! *Vatican.va*, 2023. január 1. Online: [www.vaticannews.va/hu/papa/news/2023-01/benedek-emeritus-lelki-vegrendelet-hala-koszonet-huseg.html](http://www.vaticannews.va/hu/papa/news/2023-01/benedek-emeritus-lelki-vegrendelet-hala-koszonet-huseg.html)
- RATZINGER, Joseph (1963): *Die erste Sitzungsperiode des Zweiten Vatikanischen Konzils*. Köln: Bachem.
- RATZINGER, Joseph (2005): *A föld sója*. Budapest: Szent István Társulat.
- SARAH, Robert – XVI. Benedek (2020): *Szívünk mélyéből. Papságról, cölibátusról és a Katolikus Egyház válságáról*. Budapest: Szent István Társulat.
- WILDE, Melissa J. (2004): How Culture Mattered at Vatican II: Collegiality Trumps Authority in the Council's Social Movement Organizations. *American Sociological Review*, 69(4), 576–602.

<sup>16</sup> Alfredo Ottaviani (1890–1979) bíboros, a Szent Officium – amely később a Hittani Kongregációvá alakul át – prefektusa 1959 és 1968 között. 1969 őszén egy levélben kérte VI. Pál pápát arra, hogy fogadja el Lefebvre érsek és társainak érvelését, és változtasson mind a novus Ordo Missae-n, mind az új Instructio Generalison. Az Ottaviani-intervenció sikertelennek bizonyult, ám a tradicionalisták a mai napig élnek és fejlődnek.